

Lezing cultureel centrum Schattelijk in Geertruidenberg

Historie van Dussen

Vanaf de Romeinse tijd tot aan Heden

Ton Lensvelt

2011

Lezing Historie Dussen	5
Inleiding:	5
Ontstaangeschiedenis	5
Prehistorie:	5
Romeinse tijd:	6
Teisterbant:	6
Grote Waard:	7
Sint Elisabethsvloed:	9
Schade door vloed aangericht	10
Eerste bedijkingen:	12
Filips de Goede	12
Zoutendijk	12
Nieuwe winterdijk in Langstraat	13
Mosterdijk	13
Kornsche Dijk	14
Enquete en Informacie van 1494 en 1514	15
Nieuwe aanwassen	15
Wording Zuid-Hollandse Polder	15
Onderzoekscommissie aanwassen 1521-1523	16
Contra-reformatie	17
Biesbosch	18
Mr. Adriaan Pieter Twent van Raaphorst	18
Dr. Petrus Jacobus Groen van Prinsterer	18
Johannis Burgerhoudt	18
Jan Baron van Styrum	19
Bakermat van Hank	19
Straatweg	19
Hessenwagens	21
Postroute	22
Van Lennep & Hogendorp	23
Het Lege Land	23
Dussen rond 1830	24
Klassenindeling	25
Grootgrondbezitters	25
Beroepen	26
Wateroverlast	26
Ramp van Nieuwkuijk	27
Graven Bergsche Maas	27
Neveneffecten	28
Vooroorlogse bloeiperiode	29
Conclusies	32

Lezing Historie Dussen

Inleiding:

1: Titelslide

Dames en Heren, hartelijk welkom allemaal.

Het is mij een eer u iets te mogen vertellen over de geschiedenis van mijn dorp Dussen. Hoewel Dussen vandaag de dag slechts een bescheiden dorp is, kent 't best wel een lange geschiedenis en bekleedde in 't vroeger tijden, relatief gezien, een behoorlijke positie in de regio van thans de Landen van Heusden en Altena. Bij het bestuderen van die geschiedenis van Dussen blijkt bovendien dat de naam Geertruidenberg op gezette tijden daarin opduikt.

2: Onderwerpen

Waar gaan we het vanavond over hebben?

Na een inleidend gedeelte over de ontstaansgeschiedenis, kijken we naar de effecten van de zeer ingrijpende Sint Elisabethsvloed.

Doch de ingezetenen van het Land van Heusden en Altena bleven na de overstroming niet bij de pakken neerzitten en gingen energiek aan de slag om hun land terug te winnen. Daarbij onderscheiden we een drietal bedijkingsfases.

Een belangrijke ontsluiting van het opnieuw bedijkte land vormde de aanleg van de Straatweg. We staan er wat langer bij stil.

Om te vervolgen met een analyse van de eerste kadastrale opmeting van de Gemeente Dussen, omstreeks 1830.

Waarna we het graven van de Bergsche Maas belichten en bekijken welke neveneffecten dit grote werk had voor het dorp.

Tenslotte geven we u indruk van vooroorlogse bloeiperiode van Dussen, maar ook van de vernietigende werkelijkheid van de Tweede Wereldoorlog.

Om af te ronden met een eindconclusie.

Ontstaangeschiedenis

Prehistorie:

3: Stroomrugkaart van het Rivierengebied

Dussen is gevormd door de samenvoeging van twee oorspronkelijk middeleeuwse nederzettingen Muilkerk en Munsterkerk gelegen aan de oevers van het riviertje de Dusse ten noorden van de Mosa Antiqua. Deze voorloper van de Maas stroomde in de prehistorie in dit gebied alleen in oost-westelijke richting en had dus nog niet de noord-westelijke aftakking vanaf Hedikhuizen via Heusden naar Woudrichem.

De Bommelerwaard en het Land van Heusden en Altena vormden zodoende nog één gróót rivierengebied. De streek was vooral 'n veengebied, aan de noordzijde begrenst door de Waal en de Merwede en aan de zuidzijde door de Mosa Antiqua.

Tussen deze twee rivieren bevonden zich een aantal oost-west verlopende stroomruggen of oeverwallen. Dit zijn verhogingen in het landschap. Op deze kaart zien we van boven naar beneden: De Rijswijkse stroomrug (meest noordelijk), De Alm en Biesheuvelse stroomrug (centraal) en de stroomruggen van de Dussen en Oude Maas (meest zuidelijk). Deze laatste twee zijn voor ons verhaal het meest interessant.

Romeinse tijd:

4: Nederland in Romeinse tijd

Omstreeks 2500 voor Christus was er al bewoning in de streek. Zo is de donk van Waardhuizen, ten noorden van Dussen, een vindplaats van de Vlaardinger cultuur. Maar ook in de Romeinse tijd werden deze van nature hoger gelegen stroomruggronden uitgekozen voor bewoning. Men vond er immers bescherming tegen de voortdurende bedreiging door het water. Vooral op het oostelijk deel van de Dussense stroomrug werden Romeinse woongronden gelokaliseerd: te Aalburg, in Genderen, maar ook voorbij Eethen en meest westelijk te Meeuwen, doch niet onder Dussen. Ten westen van de Landen van Altena waren de oeverwallen nauwelijks nog herkenbaar en op vele plaatsen overgroeid door het veen.

5: Reconstructie Romeinse wegen door H. de Voogd

Door H. de Voogd uit Rijswijk werd in 1962 een reconstructie gemaakt van Romeinse wegen in onze streek. Door Romeinse vindplaatsen wordt de Dussense stroomrug wel in verband gebracht met een Romeinse weg, onderdeel van een route door het Midden-Nederlands rivierengebied en weergegeven op de hier getoonde kaart. Deze oost-west route werd bij Caspingio (thans Biesbosch) gekruist door een zuid-noord route naar Utrecht. Het gebied van Dussen lag niet zover van dit kruispunt van Romeinse wegen. Van de oost-west route wordt zelfs beweerd dat die deels over de Dussense stroomrug liep en door het latere Muilkerk.

Teisterbant:

6: Nederland met Teisterbant

Van de Romeinse tijd maken we een sprongetje in tijd naar de vroege Middeleeuwen. Het Land van Heusden en Altena maakte in de vroege Middeleeuwen deel uit van de Karolingische graafschapsgouw Teisterbant, die begrensd werd door de rivieren Lek, Maas, Waal en Hollandse IJssel. De naam Teisterbant duidt op een grensligging, en wel ten opzichte van reeds ontgonnen gebied. De grenzen van de gouw lagen dan ook niet vast: als de bewoning zich ruimtelijk uitbreidde, breidde ook Teisterbant zich uit. Teisterbant, waarvan Tiel de hoofdplaats was, heeft zich aanvankelijk vooral van **oost naar west** uitgebreid. Tot deze gouw behoorde ook een deel van het Land van Heusden en Altena, onder meer de nederzettingen Aalburg, Andel, Bern, Eeten, Heesbeen en Meeuwen (al deze plaatsen komen voor in stukken van vóór het jaar 1000). Maar ook het oostelijke deel van Dussen, Muilkerk, werd onder Teisterbant geschaard.

Het ambt van graaf werd er vervuld door leden van de familie der Friese Gerulfingen, waarvan de jongere tak zich in het westen wist te handhaven. Toen de oudste tak uitstierf kwam de grafelijke titel niet aan de Friese graaf Dirk maar aan de bisschop van Utrecht. Echter, waarschijnlijk samenhangend met de machtsontplooiing van de graven van Holland en ten nadele van de machthebbers van het Sticht Utrecht, kwam de ontginning in de streek na het eerste millennium (het jaar 1000) meer van **west naar oost** op gang. Vanuit de oude kern van het graafschap Holland werd toen stroomopwaarts veel (veen)grond ontgonnen. In 1404 eeuw werd het Altenase deel van Teisterbant bij Holland ingelijfd.

7: Vorming Nieuwe Maas in Middeleeuwen

In de eerste helft van de Middeleeuwen maakte de Maas bij Heusden zijn eerste noord-westelijke doorsteek tot aan de Alm bij Giessen. In de tweede helft van de Middeleeuwen gevolgd door de definitieve samenvloeiing met de Waal bij Woudrichem. (Afscheiding parochies: Aalst in 1135 van Wijk en Herpt in 1148 van Aalburg). Dit deel van de Maas werd de Nieuwe (of Heusdense) Maas genoemd.

De Maas in het zuiden, die uiteindelijk Oude Maas zou gaan heten, boog voorbij Dussen in noord-westelijke richting Dordrecht, en splitste zich in Dubbel en Maas. Talrijke veenstromen en zijriviertjes speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van het landschap en de bewoningsgeschiedenis tussen Dordrecht en Heusden zoals: Oude – en Nieuwe Maas, Alm, Werken, Middelt, Dusse, Voren, Eem, Graaf en Dubbel. Rivieren en beken vormden oeverwallen, terwijl de daar tussen gelegen komkleigebieden opgevuld waren met Hollandveen. De streek werd dan ook gekenmerkt door een vrijwel ontoegankelijk veenlandschap, waar - behoudens op de oeverwallen - nauwelijks bewoning mogelijk was.

Grote Waard:

8: Grote Waard vóór Sint Elisabethsvloed

Maar, in de tweede helft van de tiende eeuw verbeterde het klimaat. Er volgde een periode van zeer droge zomers die belangrijk bijdroegen tot het in ontginning nemen van de veengebieden. In de elfde eeuw vonden op last van de graaf van Holland de eerste systematische ontginningen plaats tussen Maas en Merwede, meer in het bijzonder tussen Dordrecht en Dussen.

In 1200 was het westelijk deel van het gebied nog opgedeeld in de Dordtse Waard, de Tijsselinswaard, de rivierlandjes van Strijen, de veenstreek van Geertruidenberg tot Waalwijk en Dussen met Munsterkerk, Muilkerk, (Heer)Aerntswaard en Vorensaterwaard. In de 13e eeuw werden een groot aantal waterstaatkundige werken uitgevoerd die uiteindelijk leidden tot een volledige aaneendijking van het gebied tussen Dordt en Heusden, dat enige tijd later bestuurlijk onder de bemoeienis van het waterschapsbestuur van de Groote Waard kwam te vallen. Een naam met recht

gekozen, want met zijn 40 kilometer lengte en 20 kilometer breedte vormde de Groote Waard inderdaad de grootste waard binnen het oude baljuwschap van Zuidholland (het deel van Holland ten zuiden van de Hollandse IJssel).

9: De regio vóór Sint Elisabethsvloed (Ramaerkaart)

Een van de ontginningen in de zuidoosthoek van wat toen nog het gebied tussen Dordt en Dussen heette, was Heeraartswaarde met Herradeskerke, waarvan de oudste schriftelijke vermelding dateert van 1105. Dit gebied aan de Oude Maas was zeer waarschijnlijk een ontginning van de hand van de familie Van Der Dussen dat tot stand kwam aan het einde van de elfde eeuw, dit in nauwe samenwerking met de graaf van Holland die de beschikking had over een eeuwenoude hoeve in dit gebied.

Naast Heeraartswaarde met Herradeskerke behoren ook Munsterkerken Muilkerk tot de oudste ontginningen in het westelijk gebied tussen Maas en Merwede.

De kerk van Munsterkerk werd gesticht door ambachtsheer Willem van Wijtvliet. Aan die kerk werd een seculier kapittel verbonden, waardoor de naam Munsterkerk (die verwijst naar een klooster) ontstaan zal zijn.

In Muilkerk moet de heer van Altena een belangrijke rol hebben gespeeld. Uitvalsbasis vormde de latere Adriaen van Herlaer hoeve of Ridderlijke Hofstadt.

Het gebied van Munsterkerk en Muilkerk werd ook wel aangeduid als Dussen, naar het gelijknamige riviertje. In 1200 moest de graaf van Holland het gebied Dussen opdragen aan de hertog van Brabant omdat hij het had gewaagd het kort daarvoor gestichte 's-Hertogenbosch te plunderen.

10: Kasteel Dussen in 1393 naar Renaud

In 1283 werd deze belening weer ongedaan gemaakt maar het grensgebied bleef desondanks in de veertiende eeuw een voortdurende twistappel vormen tussen Holland en Brabant. In deze concurrentiestrijd liet de hertog van Brabant in 1330 door de heer van Heusden een donjon (woontoren) bouwen in Dussen om het hoofd te bieden aan de graaf van Holland die in 1324 aan Willem van Duivenvoorde opdracht had gegeven in Geertruidenberg “*een steenhuis ende eene veste*” op te richten.

Een en ander werd door Willem van Zonne, deken van het kapittel van Geertruidenberg, in 1337 in een zogenaamde vidimus (beschrijving van een oorkonde) bevestigd. Jan III van der Dussen was waarschijnlijk de eerste bewoner van de woontoren. Ondanks dat het kasteel van Dussen Brabants was, werden in de eerste helft van de 14de eeuw door de Graaf van Holland toch diverse oorkondes in Geertruidenberg uitgegeven betrekking hebbende op het geslacht Van der Dussen. Dat kwam omdat Jan III van der Dussen zowel leenman was van de Hertog van Brabant (Hagoort) was als van de Graaf van Holland (Aartswaarde en Munsterkerk)

Omstreeks diezelfde tijd, in 1336, werd bij Geertruidenberg het kartuizerklooster gesticht en in 1341 als klooster betrokken. Het klooster lag zo'n beetje aan de monding van de Donge in de Oude Maas, pal tegenover Aartswaarde. Vanaf 1356 begon de

orde haar bezit in het “overmase” Aartswaarde, maar ook in Munster- en Muilkerk gestaag uit te breiden.

11: Kaart met de eigendommen van kartuizerklooster (periode 1336-1421).

Zo kocht men onder andere in 1373 in Aartswaarde het Land Oort of de Grote Polder, groot 24 morgen, van Arent II van der Dussen, die kennelijk geld nodig had voor de geplande verbouwing van de donjon in Dussen tot een echt slot, dat hij een aantal jaren later (1387-1393) zou laten uitvoeren. De vrouwe van Arent van der Dussen was blijkbaar behoorlijk in haar sas met de verkoop, want zij bewilligde niet alleen de verkoop, maar deed dat “*met lachende monde ende met drooghen oogen*” (Zijlmans, p. 124) zo werd in het overdrachtsverslag opgetekend.

In Munsterkerk verwierf de orde vooral bezit in de Vorenzaterwairt (de latere Zuid-Hollandse Polder) door aankoop van de Hoek (8 morgen), Schenkelkamp (13 2/3 hond), 3 morgen land met hofstad in de Jan van Wijfliet polder, land in de Elve Margen Weer en nog een aantal renten en cijnzen die hun deels als schenkingen toevielen.

Maar ook in Muilkerk had men redelijk wat eigendommen in de vorm van land en cijnzen uit bijvoorbeeld de Willem Arntshove (jongste zoon van Arent II) op de Ooster Wal en de Berntse Hoeve aan de Oterdijk in het Broek (hetgeen waarschijnlijk aan de Baan geweest is).

Er was dus sprake van sociaal-economische betrekkingen tussen Geertruidenberg en het “overmase” Dussen. Niettemin verscheen in 1420 de kabeljauwsgezinde Floris Arentzoon van der Dussen als hoofdman van “die van Dordrecht” met een legermacht voor de poorten van Geertruidenberg om de stad namens Jan van Beieren op te eisen. De Bergenaren zwichten, met als gevolg dat de stad door kastelein Dirk van de Merwede in brand werd geschoten en tot de grond toe afbrandde. Na een half jaar belegering werd door Dirk van Merwede ook het slot overgegeven, dat geheel werd verwoest. Floris van der Dussen, zoon van Arent Floriszoon van der Dussen en Hadewig van Dordrecht, werd als man van het zwaard beloond met een aanstelling, in 1424, tot schout van Dordrecht.

Sint Elisabethsvloed:

Behalve dat het gebied werd beheerst door het water, en ondanks de aaneengesloten bedijking en de talrijke uitgevoerde waterstaatswerken, werd de Groote Waard ook regelmatig ernstig door het water bedreigd. De Sint-Elisabethsvloed van 1421 bleek echter funest, vooral ook omdat nieuwe rivieroverstromingen volgden: zes weken na de stormvloed van 1421, en in 1423. Toen op 18 november 1424 opnieuw een zware stormvloed voorviel, was de Grote Waard en graanschuur van Holland niet meer te redden. Vooral als gevolg van grote bestuurlijke wanorde heeft volledige herdijking nooit plaatsgevonden.

12: Paneelschildering van de St.Elisabethsvloed

Hier ziet u een afbeelding van de Sint-Elisabethsvloed, een paneelschildering van Meester van Rhenen die dateert uit ca. 1500. Weergegeven is de overstroming van 1421, maar dan bezien vanuit Dordrecht. U ziet hier een gedeelte van het rechterpaneel waarop linksboven de kerk van Munsterkerk is afgebeeld.

Schade door vloed aangericht

13: Overstroming van Grote Waard in 1421

De schade ten gevolge van de overstromingen was in het ten noorden van Dussen gelegen Land van Altena waarschijnlijk nog enigszins beperkt, (mogelijk door de aanwezigheid van de Wierinxwal) hoewel de meningen daarover verdeeld zijn.

In Dussen waren de gevolgen veel ernstiger. Heeraartswaarde en Munsterkerk werden overspoeld, bleven ook onder water staan en werden onderdeel van de nieuw ontstane waddenzee. Muilkerk stond deels onder water.

Zo ook het enige decennia daarvoor (tussen 1387-1393) totaal vernieuwde kasteel, waarbij de oorspronkelijke donjon (uit 1330) verbouwd was tot een echt slot. Het bastion aan de Dusse werd grotendeels verwoest, alleen de torens en keldergewelven hielden stand, al vielen die later ook ten prooi aan steenjutters. Bijna een halve eeuw bleef het kasteel een onbewoonbare ruïne. De loop van de Dusse veranderde en liep voortaan zuidelijk (achter) het kasteel langs, waar die voordien noordelijk er van stroomde, en vloeide samen met de oude Middelt waaruit de Dussensche Gantel ontstond.

De grootste schadepost viel dan ook te noteren bij ambachtsheer Arent III van der Dussen (zoon van Arent II de Grote). De Van der Dussen's waren inmiddels uitgegroeid tot een aanzienlijk en invloedrijk geslacht binnen het kringetje van Hollandse edelen. Echter door zijn Kabeljauwsche sympathieën werd Arent III door Jacoba van Beieren uit het gebied van Dussen naar Vlaanderen verbannen. Daar zag hij zijn inkomsten aanzienlijk slinken en invloed tanen, door het wegvallen van de revenuen op zijn enorme landbezit omdat de landerijen onder water stonden. Maar ook de overige bewoners van Aartswaarde, Munsterkerk en Muilkerk restte niets anders dan de wijk te nemen naar droger gebied. Zo werden Arent's jongere broers, Jan IV van Dussen, in 1426 kapitein van Wezep en Monnickendam, en Floris in 1438 kastelein van Loevestein en hertogelijk raadgever van Filips de Goede. In 1455 woonde Floris te Ooijen en bekleedde er de positie van hoofdschout van Maasland. Het Brabantse ambacht Hagoort werd door de Arent van der Dussens verkocht aan zijn neef Dirk van de Merwede.

De schade rond Dussen valt verder op te tekenen uit de rekeningen van de Utrechtse Domfabriek. Hierin werden door het bisdom de bijdragen van de parochies (tussen 1395-1569) aan de bouw van Utrechtse Dom opgetekend. De grens tussen het bisdom Utrecht en het bisdom Luik werd in die tijd gevormd door de Oude Maas. Dussen behoorde dus tot het bisdom Utrecht. Het blijkt dat de bijdragen van Arnoutsweert of

Aartswaarde en Muilkerk direct na 1421 gestopt werden (Ramaer p.94). Daarentegen bleef Munsterkerk nog tot 1423 bijdragen (Ramaer p.117), hetgeen een aanwijzing is dat het gebied slechts geleidelijk aan het water werd prijsgegeven.

Van Muilkerk geven de rekeningen van de Domfabriek eerst dertig jaar later, dus ná 1450, weer enige opbrengst te zien.

Naast de ambachtsheer van Dussen ondervond ook de orde van het kartuizerklooster het Hollandse Huis bij Raamsdonksveer-Geertruidenberg veel schade, ook onder Dussen. Doordat al hun land in het gebied onder water kwam te staan, raakte de orde in serieuze geldnood en daar kwam nog bij dat hun klooster vrijwel geheel ingesloten was door het water. Onderbrengen van kloosterlingen naar veiliger oorden was dringend noodzakelijk doch wilde maar slecht lukken. Het lot van zijn medekartuizers greep de prior zo aan, dat hij kort daarna van verdriet stierf.

Ook in de verder naaste omgeving van Dussen was de schade aanzienlijk. De parochiekerk van Emmikhoven ging verloren en werd nooit meer opgebouwd. De kerk van Op Alm werd uiteindelijk gesloopt, die van Almkerk en het slot van Altena werden zwaar gehavend. Maar ook in Genderen en Aalburg stonden jaren later nog steeds landerijen onder water.

In de Langstraat was het niet veel beter gesteld, met name in het westelijke deel. Bij Geertruidenberg was de steenweg naar het noorden, naar Dordrecht, compleet weggeslagen en de stad was aan alle kanten door water en moeras ingesloten. De dijk via Drimmelen naar Strijen was weggespoeld en ook de verbinding naar het oosten en zuiden was verbroken. Geertruidenberg verloor z'n positie als handelscentrum.

De Lambertuskerk van Raamsdonk bleef gespaard maar de kerken van Waspik en Capelle, die oorspronkelijk meer noordelijker langs de Oude Maas stonden, waren weggespoeld en de landerijen van de Waspikse kerk leverden zelfs honderd jaar later, in 1520, nog steeds niets op. De zuidelijke Maasdijk met daarop de straatweg was compleet verdwenen en daarmee tevens een groot aantal huizen.

Veel inwoners raakten totaal verarmd en zelfs edellieden en grootgrondbezitters vervielen tot de bedelstraf. Roversbenden maakten de regio onveilig, hoewel de lokale overheid wel probeerde daar tegen op te treden.

14: Kaart met het brede Scheepsdiep.

Door oorlogsomstandigheden en nieuwe overstromingen stokten de herstelwerkzaamheden. De dijkgeden bij Wioldrecht en Werkendam werden alsmaar dieper en de brede zee-arm Haringvliet-Hollandsdiep een feit. In het verlengde daarvan ontstond ten zuiden van Dussen een diepe en zeer brede kreek, het Scheepsdiep. Om van Dussen naar Waspik over te varen, moest men maar liefst twee kilometer roeien.

Eerste bedijkingen:

Doch de bewoners van de Grote Waard bleven niet bij de pakken neerzitten. In hun strijd om het water weer terug te dringen, kan men verschillende fasen onderkennen. De **eerste fase** was een defensieve. Door de aanleg van bedijkingen, waarbij zo mogelijk gebruik werd gemaakt van oude dijken, kaden en natuurlijke hoogten, trachtte men snel de woonplaatsen te beschermen en het land terug te winnen. De **tweede fase**, die geruime tijd later plaatsvond, werd gekenmerkt door meer offensieve bedijkingen. Daar waar het voorland voldoende hoog was opgeslibd, werden de gorzen eerst voorzien van zomerdijken, en daarna vaak in grotere complexen omgeven door een winterdijk, waarna bewoning weer mogelijk was. Als **derde fase** kan nog worden genoemd het bedwingen van de rivieren en de killen met een verdere landaanwinning. Dat waren projecten uit de negentiende en twintigste eeuw.

De eerste fase stond meestal onder leiding van de plaatselijke heren, zij het met een octrooi van de landsheer, die er voor zorgde dat er meteen een dijkgraaf werd benoemd. Er zijn aanwijzingen dat de aan te leggen dijken werden verhoefslaagd, dat wil zeggen dat zij werden verdeeld in stukken die door de belanghebbenden zelf op hoogte moesten worden gebracht. Als de eigenaar zich niet meldde, raakte hij zijn land kwijt aan de heer. Deze nam het stuk dijk over dat op dit land verhoefslaagd was. Eventueel trad hierbij een vermogend man op. Wie aan zijn verplichtingen had voldaan, had zijn land “bedijkt” en had het daarmee als het ware teruggekocht. De heer, of eventueel de dijkgraaf dan wel een kapitaalkrachtige persoon, kwam in het bezit van onbeheerde stukken land; dat heette “naar dijkkracht opwinnen”.

Filips de Goede

15: Filips de Goede

Staatkundig gezien begint ná 1421 het tijdperk van de Bourgondische hertogen. Zowel Filips de Goede als zijn zoon Karel de Stoute hebben in waterstaatkundig opzicht hun steentje bijgedragen, ook voor onze regio. Dankzij krachtig centraliserend beleid, werd een einde gemaakt aan eigenmachtig optreden van de lokale leenheren. Bij gelegenheid van een bezoek aan Dordrecht in 1425 vaardigde Filips de Goede een charter uit waarin werd opgetekend “*dat de Grote Waard al een wyl tijts drijvende is*”. De hertog sprak echter de hoop uit dat het verdronken land herdijkt zou kunnen worden. Geertruidenberg en Dordrecht schoten daarbij Altena financieel te hulp.

Zoutendijk

16: Bedijkingen in het Land van Heusden en Altena

A: dijk van de Heusdense- of Nieuwe Maas, 12de - begin 13de eeuw; B: Zoutendijk - Genderensedijk - Elshoutse dijk, 1432-1435; C: Drongelse Zeedijk - Mosterddijk, ca. 1450; D: Achterdijk en Rietdijk van Op-Andel, 1432-1450; E: Rietdijk van Neer-

Andel en Giessen; F: Oudendijk van Woudrichem; G: Rijswijkse dijkje; H: Merwededijk - Werkense dijk - Kornse dijk - Oude Maasdijk, tracé van 1461.
Basis: Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden.

Profetische woorden van de hertog want ondertussen waren in het oostelijke en wat hoger gelegen deel, in het Land van Heusden, reeds allerlei bedijkingsactiviteiten op kleine schaal ontplooid om het zeewater te keren. Daarvan getuigden kleine stukken dijk van lokale betekenis. (zoals de veel oudere noordelijke dijk van de Oude Maas, die dateerde van vóór de afsluiting bij Hedikhuizen in circa 1273 (Henderikx, 1977, p. 415) en die tot aan de Dussense sluis intact was gebleven (Ramaer p.238)).

In een oorkonde van Filips de Goede uit 1434 is sprake van een zogenaamde Zoutendijk (de naam is veelzeggend: het betrof een waterkering tegen zout water). Het blijkt te gaan om een dijktracé dat tussen 1432 en 1435 werd aangelegd van Andel via Genderen tot Drunen, en waarbij onder Doeveren de Oude Maas werd afgesloten onder aanleg van een afwateringssluis.

De oorkonde van Filips de Goede van 1434 hield onder meer in, de opdracht aan de kastelein-drost van Heusden om een college van dijkgraaf en heemraden in te stellen voor de Zoutendijk. Het ging de hertog dus niet louter om de aanleg van een dijk, maar vooral ook om een goede organisatie voor het beheer er van. In die tijd was ridder Dirk van der Merwede bewaarder van het slot en drost van het Land van Heusden.

Nieuwe winterdijk in Langstraat

Ook ten zuiden van de Oude Maas begonnen herstelwerkzaamheden op gang te komen. In 1442 werd door de stedelijke regering van Dordrecht bevolen een nieuwe straatweg aan te leggen tussen Raamsdonk en Besoyen die tevens als zeekerende dijk dienst ging doen. Het betrof de Winterdijk die later via Waalwijk werd doorgetrokken tot aan Elshout. Door de gedeputeerden van Dordt en Geertruidenberg werd in samenspraak met Dirk van de Merwede, baljuw van Zuid-Holland, besloten deze dijk meer naar het zuiden aan te leggen. De realisatie verliep echter uiterst moeizaam. Pas in 1465 werd deze voltooid.

Dat de kastelein van Loevestein en baljuw van Zuid-Holland, Floris van der Dussen als raadgever van de hertog, een positieve invloed heeft gehad op al deze besluiten, laat zich raden. Als rechtmatige opvolger van het kasteel van Dussen was het immers ook zijn belang was dat het verdrinken land werd terug gewonnen.

Mosterddijk

Met de aanleg van de Zoutendijk (B) bleef het meest westelijke deel van het Land van Heusden nog onbeschermd tegen het zeewater. Daarvoor was de aanleg van de Mosterddijk (C) noodzakelijk. (Mosterddijk: (van musterd of mutsaard, takkenbossen die in de dijk verwerkt werden ter versteviging). De algemene situatie in deze dorpen was op dat moment vermoedelijk vrij slecht. Gebouwen en gronden hadden veel geleden van de overstromingen. Uit schriftelijke bronnen blijkt dat in 1450 deze

dorpen werden bedijkt. Die bronnen spreken over de “Nieuwe dijk”, een ongelukkig gekozen naam die reeds in 1461 niet meer bruikbaar was.

Na de aanleg van de Mosterddijk was het volledige Land van Heusden beschermd tegen het zeewater, maar deze bood geen bescherming aan het Land van Altena en ook niet aan Dussen.

Toch begon in Dussen Muilkerk de toestand zich ondertussen wat te herstellen. Dat mag worden opgemaakt uit het feit dat vanaf 1450 de parochie Muilkerk, zij het bescheiden, weer begon bij te dragen aan de Domfabriek van het Utrechtse bisdom. Floris van der Dussen, de rechtmatige eigenaar van het kasteel, achtte het in 1455 raadzaam om zich als inwoner van Ooijen tot de schepenen van 's-Hertogenbosch te wenden om zijn aanspraken op het kasteel met de bijbehorende landerijen opnieuw te laten bevestigen. Een duidelijke aanwijzing dat er op het gebied van landterugwinning iets stond te gaan gebeuren.

Kornsche Dijk

Dat bleek te kloppen want in 1461 werd door Filips de Goede een oorkonde opgesteld, het “Principale Handvest” genoemd, voor een meer centrale aanpak om het gehele gebied, inclusief Dussen, voor het water te vrijwaren. Dit diende te geschieden door de aanleg van de Kornsedijk. Dit Handvest werd gevolgd door een oorkonde, in 1465 toen de dijk inmiddels gereed gekomen was, met daarin opgenomen de bepalingen voor de aanleg en het onderhoud van een dijk vanaf Woudrichem via Werkendam naar Dussen en te Meeuwen aansluitend op de (oude) Noordelijke Maasdijk.

Met deze twee oorkondes volgde hij dus exact dezelfde procedure als voor de aanleg van de Zoutendijk. Een eerste charter voor de daadwerkelijke aanleg. Een tweede charter waarin de organisatie van beheer en onderhoud werd omschreven en vastgelegd.

17: Kornse dijk

De aanleg van die enorme dijk, onder Dussen Kornsche – en Rommegatse Dijk genoemd, moet voor die tijd een gigantisch project geweest zijn, zeker ook gezien het relatief korte tijdsbestek (4 jaren) waarbinnen dat gebeurde. De genoemde ordonnantie van Filips de Goede was dan ook een overeenkomst tussen bovenlokale autoriteiten. Het uitgebreide document met maar liefst 51 artikelen kent een sterk wetgevend karakter. Zo zal de bedijking “morgen-morgensgewijs” betaald worden door de grondbezitters en worden regels gegeven voor rechten en plichten van cijnsgerechtigden en cijnsplichtigen, evenzo voor vruchtgebruikers en pachters.

Bij de aanleg van de dijk - die overigens voor een groot deel nog in originele staat verkeert - is in het noordelijk deel gebruik gemaakt van oude dijktracé's en van een gedeelte van de noordelijke oeverwal van het riviertje De Werken. Het traject via Dussen naar Meeuwen volgt geen natuurlijk beloop, maar doorkruist kommen en stroomruggen en gaat langs woonkernen. Alleen al voor de aanleg van de

kilometerslange dijk zelf werd maar liefst zo'n 900.000 m³ grond verzet; ruwweg 300.000 boerenkarren met klei.

18: Kornse boezem met wipwatermolen

Maar ook de waterbuffer- en waterafvoersystemen werden compleet vernieuwd en gereorganiseerd. Een drietal binnendijkse opvangboezems werden gecreëerd en een groot aantal afwateringssluizen in de dijk aangelegd. Daaronder ook de Kornsche of Vierbansche boezem en De Kornsche – en Munsterkerksche Sluis. Door technologische vernieuwingen werd van een natuurlijke afwatering geleidelijk aan overgestapt naar een geforceerde met behulp van windmolens. In 1537 waren er tenminste 16 molens in het gebied, waarvan er maar liefst 7 rond de Kornsche Boezem in Dussen stonden. In 1600 was dit aantal opgelopen tot boven de 30. De 7 wipwatermolens bij de Kornse Boezem bleven tot eind 19^e eeuw in bedrijf.

Na oplevering van de Kornsche Dijk, de naam is afgeleid van De Koorn (graanschuur) zoals het gebied tussen Den Doorn en De Dusse genoemd werd, bood deze Muilkerk en een klein gedeelte van Munsterkerk ($\pm 10\%$) voortaan bescherming tegen het buitenwater. De nieuwe dijk betekende echter ook een ideale vestigingsplaats en was het startsein voor de vorming nieuwe buurtschappen. Eerst nog binnendijks, maar naarmate het buitenwater verder werd teruggedrongen, allengs ook buitendijks. Opvallend daarbij was de ontwikkeling van de bebouwing rond de Sluis van Munsterkerk, welke na de bestuurlijke samenvoeging van Munsterkerk en Muilkerk (in 1820) tot Dussen uitgroeide tot de nieuwe kern van het dorp.

Enquête en Informatie van 1494 en 1514

De bewoningdichtheid was echter nog gering en liep zelfs sterk terug. In de "Informatie" van 1514 verklaart schepen Jan Willemszoon van Honswijck (35 j) dat er in Dussen Monsterkerck en Muylkerck 60 haardsteden zijn en 200 communicanten. De helft van de woningen zijn van weinig waarde, een-derde is zelfs armoedig te noemen. In de tweede helft van de 15de eeuw leed de bevolking in de regio veel ontberingen vanwege de oorlogen met Gelre en de stijgende graanprijzen. Het bevolkingsaantal (1/3de minder) en het inkomen (gehalveerd) waren ten opzichte van de tijd onder hertog Karel (de Stoute) belangrijk gedaald.

Ter illustratie: in het 3 jaar daarvoor door de Geldersen afgebrande Werkendam resteerden van de oorspronkelijk 36 haardsteden nog maar de helft, met slechts 75 communicanten. Daarentegen was Geertruidenberg toen al een echte stad waar onder de derde stand 1.100 communicanten geteld werden (is ± 1.500 inwoners), terwijl dit aantal in tegenstelling tot de omliggende dorpen de laatste 10 jaar ook nog eens was toegenomen.

Nieuwe aanwassen

Wording Zuid-Hollandse Polder

19: Kaart met buitendijkse aanwassen

Deze prachtige getekende oude kaart toont onder meer Kornsche Dijk. Op de kaart is ook goed te zien dat door de gunstige omstandigheden voor sedimentatie, na verloop van tijd buitendijks de Kornsche Dijk vruchtbare aanwassen ontstonden, die al snel in gebruik genomen werden.

Maar behalve aanwassen kwamen ook zogenaamde opwassen boven water. Met name op de stroomruggen.

20: Buitendijkse opwassen op stroomruggen van de Dusse en Maas

21: Buitendijkse opwassen geprojecteerd op huidige situatie

22: Aanwassen in Scheepsdiep en tussen de opwassen

Een van de eerste aanwassen die ingedijkt werd was De Laer, deel uitmakend van de oorspronkelijke Dussense stroomrug en gelegen pal tegen de Kornsche Dijk. Dit poldertje van slechts 50 ha. vormde de primaire aanzet tot verdere terugwinning van voornamelijk Munsterkerk's gebied. Er bestond echter veel onduidelijkheid over het eigendomsrecht van de op en aanwassen.

Onderzoekscommissie aanwassen 1521-1523

Tussen 1521 en 1523 reisde een commissie van vijf Haagse topambtenaren door het gebied om zich "*vanden aenwassen, visscheriën ende andere upcomingen aldair ons te informeren en visie vandien bij oechschouwinge te nemen*". Daarbij werden bewoners ondervraagd over land en water buitendijks en de uitkomsten, 240 in aantal, op schrift gesteld in de zogenaamde *Informatie*. Het was een logisch vervolg op eerdere pogingen van de landsheer het bestuur van het graafschap op orde te krijgen. Zo waren voordien omvangrijke fiscale inventarisaties gehouden, de zogenaamde Enquete in 1496 en de Informacie van 1514, waaruit we eerder al citeerden. Uitvalsbasis van de Haagse commissie was Geertruidenberg. Ter plekke hoorden zij daar mensen, bij voorkeur ouderen en veelal onder ede. Ook werden overlegde bewijsstukken getoetst op echtheid. Onderweg door het gebied lieten zij zich voorlichten door ingezetenen en informeerden zij bij lieden die ze tegen kwamen naar het gebruik of eigendom van een bepaalde aanwas of vissteek. Alles slechts met als doel om de personen die de aanwassen in gebruik hadden genomen hiervoor te laten betalen. Ten aanzien van de visrechten werd echter minder toegeeflijk opgetreden, met tal van eigendomsprocessen tot gevolg (o.a. tegen de kartuizers uit Geertruidenberg). Doordat het landschap in dit gebied in de 16de eeuw voortdurend bleef veranderen, moest in de jaren 1541-1542 opnieuw een onderzoek ingesteld worden.

23: Bedijkingsplan Zuid-Hollandse polder

Het buitendijkse gebied onder Dussen begon ondertussen permanente vormen aan te nemen. De Oude Straat, eertijds Het Oude Straetken genoemd en waarvan het vermoeden bestaat dat ie langs de oorspronkelijk plek van de kerk van Munsterkerk voerde, was de eerste ontsluitingsweg in dit buitendijks gebied en verschafte toegang

tot de gorzen of werven met allerlei prachtige namen. Later werden ook de Nieuwe Steeg, Kalversteeg en Cortveldsesteeg aangelegd alsmede, ten behoeve van de waterhuishouding, de Kornse of Hankse Buitenkade. In 1682 werd met de aanleg van de Buitendijk de omdijking van al deze aanwassen voltooid waarmee de Zuidhollandse polder een feit werd.

24: Situatie Biesbosch in 1799

Doch daarmee stopte de ontwikkeling niet. De Biesbosch of het Bergsche Veld begon zich te vormen wat u kunt zien op deze kaart uit 1799 en op de volgende uit 1818

25: Situatie Biesbosch in 1818

Ondanks de zware arbeidsomstandigheden in de buitendijkse Biesbosch loonde het wel om er aan het werk te gaan. Veel bewoners uit de omringende dorpen, deels afkomstig ten zuiden van Oude Maas, verdienden hun brood als griendwerker of biezensnijder of werkten aan de inpoldering van de droogvallende aan- en opwassen. Op den duur vestigden deze Biesboschwerkers zich samen met de al aanwezige vissers op de nieuw aangelegde Buitendijk, die over enkele kilometers lengte bebouwd raakte

Contra-reformatie

Zo ontstond Hank, dat mede vanwege de deels zuidelijke herkomst van de bewoners, net als Dussen, een katholieke enclave vormt in een verder voornamelijk protestants gebied. Opvallend is dat Geertruidenberg een bijdrage geleverd heeft aan behoud van het katholicisme in Dussen.

Na de overname van de R.K. kerk in 1610 door de hervormden, bleven de katholieken van Dussen namelijk niet geheel van zielzorg verstoken. De algemene mening is dat dit te danken was aan de kasteelheren. In de achttiende eeuw was dit beslist ook zo. Echter, toen Baron Walraven van Gent het kasteel bij aanvang van het Twaalfjarig bestand in 1609 kocht, maakte hij zich nog in datzelfde jaar hoogst persoonlijk sterk voor het aanstellen van een predikant in Dussen. Hij had tenslotte niet voor niets aan de zijde van Prins Maurits in 1600 meegevochten in de Slag bij Nieuwpoort. En ook in het verdere verloop van de oorlog toonde hij zich een strijdbaar vazal van het Staatse leger dat onder leiding van Maurits verscheidene overwinningen op de katholieke Spanjaarden behaalde. Hij heeft de reformatie in Dussen ongetwijfeld actief gesteund, al was het maar om er zijn positie en invloed te versterken. Meer waarschijnlijk hebben paters jezuiten, die in de westelijke Langstraat en het Land van Heusden en Altena actief bleven rondtrekken, in deze fase van de contra-reformatie een veel grotere rol gespeeld in Dussen. In 1645 stichtten zij bovendien een permanente statie in Geertruidenberg, van waaruit de paters door de streek trokken en onder meer werkzaam waren in Raamsdonk, Waspik en Dussen. Om die reden zijn een aantal dopen van Dussense kinderen uit die tijd in Geertruidenberg opgetekend. Pas in 1677 werd - door bemiddeling van de heren van Munsterkerk - opnieuw een pastoor in Dussen aangesteld.

Biesbosch

26: Regenten van de Biesbosch

Het meest westelijk deel van de gemeente Dussen werd gevormd door de Biesbosch. Het gebied was volledig in eigendom van grootgrondbezitters, voornamelijk Hollandse regenten waarvan de belangrijkste waren: de weduwe Andries Brooshoofd (Boerenverdriet en Nelismannenwaard), de erven Baron Jan van Limburg Styrum uit Haarlem (Jannezand en (Nieuw-)Middelland), Johannis Jansen uit Dordrecht (Kijfhoek), Twent van Raaphorst (Nieuwen Dooimanswaard), Groen van Prinster uit Den Haag (Bruine Hoeksche Waard) en Johannis Burgerhoudt uit Schiedam (Pauluszand). Samen met de Domeinen bezaten zij 90% van de ruim 1.000 hectaren voornamelijk hooi- en weiland en in mindere mate rietgors. Ook de in totaal vijf aanwezige boerderijen in het gebied waren in hun bezit. De enige streekgenoot met wat eigendom in de Dussensche Biesbosch was Gerard van Houweningen uit De Werken. De visrechten behoorden de Domeinen toe en werden ingeschat op een jaarlijkse pachtopbrengst van 1.000,- gulden.

Voor een deel waren die eigenaars nieuwelingen. Omdat het bewind van de Bataafsche Republiek gebukt ging onder zware financiële lasten, was in 1805 namelijk besloten tot verkoop van enige nationale domeinen; privatisering zouden we dat tegenwoordig noemen.

Mr. Adriaan Pieter Twent van Raaphorst

Eigenaar van de Nieuw Dooimanswaard was Adriaan Pieter Twent, heer van Raaphorst, heer (sinds 1810 graaf) van Rozenburg en sinds 1811 graaf van het Keizerrijk (Delft, 5 februari 1745 - Wassenaar, 28 juni 1816). Hij was een Nederlands staatsman en in 1785 behalve burgemeester ook de rijkste man van Gouda. Onder Lodewijk Napoleon was hij minister van Binnenlandse Zaken en van Waterstaat. Twent was eigenaar van Huize de Paauw te Wassenaar, de latere residentie van prins Frederik en thans raadhuis van Wassenaar. Op zijn landgoederen wijdde Twent zich als landheer aan de landbouw. Hij schreef verhandelingen over grondverbetering en veeziekten, onder meer over rotkreupel en duinbeplanting. Ook deed Twent fokonderzoek, waarvoor hij 40 koeien en enkele honderden schapen hield.

Dr. Petrus Jacobus Groen van Prinsterer

Staatsraad Dr. Petrus Jacobus Groen van Prinsterer (1764-1837), arts in Den Haag en lijfarts van Lodewijk Napoleon en Koning Willem I was eigenaar van de Bruine Hoeksche Waard. Hij was gehuwd met Adriana Hendrika Caan. Hun zoon was de bekende staatsman mr. Guillaume (Willem) Groen van Prinsterer (1801-1876) antirevolutionair en historicus, kabinetssecretaris (1829-1836), lid van de Kamer van Grondwetsherziening (1840) en lid van de Tweede Kamer (1849-1857, 1862-1866). De totale Bruine Hoeksche Waard of Hoge Polder inclusief het deel behorend tot Werkendam en De Werken, groot 131 hectare, kwam in 1926 onder de hamer; de inzet bedroeg f 180.900,-

Johannis Burgerhoudt

De eigenaar van Pauliszand, Johannis Burgerhoudt, was burgemeester van Schiedam. Het familiefortuin was vergaard door zijn vader met jenever- en brandewijnstokerijen.

Op 23-jarige leeftijd had Johannes zijn rechtenstudie voltooid, waarna hij zich in 1793 vestigde als advocaat en notaris te Schiedam. Zijn vrouw heette Francina Benjamina Nijssen. Haar beide voorouders waren adellijk en hadden veel bezittingen. Toen zij in 1814 overleed mocht mr. Johannes zich voortaan Heer van Waerde noemen. In 1809 stopte hij met zijn notariële praktijk. Wellicht ging hij rentenieren. In 1811 werd hij voor enige jaren burgemeester van Schiedam. In 1825 geschiedde dat voor de tweede keer, wat twee jaar later eindigde met eervol ontslag. Hij was toen ernstig ziek en een half jaar later, op 23 april 1828, overleed hij op 58-jarige leeftijd.

Jan Baron van Styrum

Op 31 oktober 1805 vond te Dordrecht een openbare verkoping plaats van domeiniale gronden, alwaar Hermanus Uitwerf Sterling namens Jan, Baron van Styrum uit Haarlem percelen van het Gors in de Biesbosch kocht, genaamd het Middelland later naar hem vernoemd tot Jannezand. Dit bestond uit rietlanden, grienden en polders en was gelegen in het Dussense gedeelte van de Biesbos. Deze Uitwerf Sterling zou daarna ook de zaken van de polders ter plaatse behartigen in de hoedanigheid van rentmeester van Van Styrum. In 1813 werd nog de polder Nieuw-Middelland verworven.

Bakermat van Hank

27: Het Sluiske aan de Bleeke Kil, de bakermat van Hank

Ten oosten van Jannezand aan de rand van de Biesbosch had zich in die tijd de eerste bewoning geconcentreerd. Vooral nabij de Bleeke Kil langs de Postsloot (thans Het Sluiske). Het werd door de landmeters aangeduid als Hank. Het was het domein van de Van der Pluijmen. Aan de Postsloot heette in 1830 iedereen Pluijm, waarbij één uitzondering in de persoon van Willem Vetjes de regel bevestigde, maar die was dan ook (als Willem Vetjes op 29-4-1797) met Maria van der Pluijm getrouwd. Het geslacht Van der Pluijm aldaar bestond voornamelijk uit vissers, hoewel er ook een enkele boer en zelfs een klompenmaker, Leendert Andries van der Pluijm, werd aangetroffen. De vissers waren de hele week van huis en leefden in hun bootje onder het huikje met potkachtje. De vrouwen boette en taande de netten en fuiken aan de Visserskade. Met de bewoning aan de Buitendijk en Kortendijk die zich in de buurt van de Postsloot begon te omwikkelen en waar Van der Pluijm ook behoorlijk in de meerderheid was, zou dit gedeelte de aanzet vormen voor het dorp Hank - vooral in bidprentjes eerst nog Mariapolder genoemd - dat in 1863, als zelfstandige R.K. parochie gesticht werd.

Straatweg

Aan het eind van de achttiende eeuw waren er in de streek slechts onverharde landwegen. Bovendien maakte de ondergrond van rivierklei - die het Land van Heusden en Altena zo kenmerkt - de wegen in de wintermaanden nauwelijks begaanbaar. De Bataafsche tijd was er echter een van nieuwe ideeën op velerlei terreinen, onder andere dat van economie. Landbouw en nijverheid kwamen in de belangstelling, waarbij de aan- en afvoer van producten belangrijk werden. Daarbij volstonen de veelal uitstekende vaarwegen niet, uitbreiding van het wegennet was

noodzakelijk. Vanaf 1806 tot 1813 hadden de wegen echter eerst en vooral een politiek en militair belang. Per keizerlijk decreet werden op 16 december 1811 richtlijnen uitgevaardigd voor de aanleg en verbetering van wegen, verdeeld in drie klassen. Er moest een wegennet komen, bestaande uit verharde, rechte wegen, geprojecteerd van kerktoren naar kerktoren. Vanuit Parijs werden wegen naar Holland gepland, onder andere via Antwerpen-Breda naar Amsterdam, de zogenaamde grote weg nummer 2, waarvan de aanleg met grote voortvarendheid ter hand werd genomen.

28: Straatweg te Hank

Vanaf Breda tot ongeveer de zuidelijke oever van het riviertje De Donge onder Raamsdonk kwamen de verbeteringen oftewel de herbestrating van het traject nog onder Frans bestuur gereed. Daarbij werd onder meer het tracé tussen Oosterhout tot aan de Donge ten zuiden van Raamsdonk(veer) rechtgetrokken door de aanleg van de Oosterhoutseweg. Het vervoltraject liet wat langer op zich wachten, onder andere door de politieke omwentelingen, maar ook omdat Geertruidenberg persé in de route wilde worden opgenomen. Geertruidenberg en Woudrichem beschikten namelijk beiden als enigen op de postroute tussen Breda-Gorinchem over een bijkantoor voor de postafhandeling en om dat te behouden was het van essentieel belang om deel te blijven uitmaken van de nieuwe route. Pas in september 1814 volgde de “finale bepaling” van de richting van de nieuwe weg: “langs de stad Geertruidenberg”.

Niettemin werd eind 1812 al begonnen met het opwerpen van de dijk tussen de veerweg in Raamsdonksveer (de weg naar het veer over de Dongen naar Geertruidenberg) en de rivierovergang bij het Oude Maasje. Tevens werden veerdijken aangelegd aan de boorden van het Oude Maasje (het latere Keizersveer). In eerste instantie voor een voetveer, iets later ook voor een handkabelpontveer.

Bij de werkzaamheden werden Spaanse krijgsgevangenen uit Castilië ingezet. Ze hebben ongetwijfeld veel bekijks getrokken, de Spaanse stratenmakers in hun hemelsblauwe karssaaien bus, met een rij van twintig knopen en een broek van beddentijk, hierheen gestuurd als profeten van de tijdgeest, om met hun straattheater te laten zien dat transport in Europa geen grenzen meer had.

Midden 1814 was de Maasdijk tussen het Oude Maasje en Geertruidenberg gereed. Maar door de strubbelingen met Geertruidenberg over de loop van traject, liep het gedeelte vanaf de noordoever van de Donge tot aan Geertruidenberg de nodige vertraging op en was midden 1814 de latere Keizersdijk zelfs nog niet op vereiste hoogte.

In het Land van Heusden en Altena was in juni 1814 slechts de aarden baan van de weg gereed. In verband met de doorreis van de tsaar van Rusland - die via de nieuwe rijksweg van Amsterdam naar Parijs naar het zuiden zou reizen - werden de lokale gemeentes gemaand om de weg-in-aanleg zo goed mogelijk geschikt te maken voor het keizerlijke gezelschap. Uiteindelijk verkoos de tsaar echter om via Willemstad te reizen en waren alle inspanningen wat dat betreft voor niets geweest.

Maar eind 1814 zal de nieuwe straatweg gereed geweest zijn, want toen werd door de Waterstaat het “voet- en pontveer verpacht over het Oude Maasje. Vanaf 1815 pachtte

Jan Baas uit Dussen als hoogste inschrijver het nieuwe veer voor de lieve som van f. 3675,- per jaar en vanaf november 1815 werd er ook tol geheven. Over de vakbekwaamheid van veerman Baas en de naast-hoogste inschrijver J.H. Kamp uit Raamsdonk (die zijn inkomstenbron als uitbater van het Hermezijsche veer zag opdrogen) werden door de Waterstaat inlichtingen ingewonnen. Als borgen voor Baas fungeerden Gijsbert van Heemert, schoolmeester te Capelle (zijn schoonvader) en Anna Baas uit Dussen (zijn moeder). Jan Baas was telg uit een schippersfamilie, waarvan nazaten in Dussen aan de Sluis en in het Binnen woonden. Het beviel hem kennelijk goed bij de Waterstaat, want na het graven van de Zuid-Willemsvaart werd hij in Veghel aangesteld als sluiswachter; het huis in Dussen hield hij echter nog aan. Na het vertrek van Jan zou het Keizersveer nog vele jaren door leden van de familie Baas bediend blijven worden.

29: Straatweg te Nieuwendijk

Het min of meer kaarsrechte tracé van de nieuwe weg was vooral door de toegepaste bestrating met keien een wegenbouwkundig neusje van de zalm geworden, tamelijk ongevoelig voor slechte weersomstandigheden, wat in die tijd uitermate schaars was in Nederland. De totale lengte aan straatwegen bedroeg in ons land in 1814 nog maar zo'n 500 kilometer.

De weg werd onder het Franse bewind geclassificeerd als route impériale française nr. 2, doch van de eerste klasse (nr. 1 liep van Parijs naar Calais, nr. 3 van Parijs naar Hannover). De eerstvolgende belangrijke weg in Nederland was de nr. 19 van Delfzijl/Groningen via Den Bosch naar Breda, waar hij aansloot op de nr. 2.

Met oudjaar 1815 - toen Napoleon overigens al op St. Helena gevangen zat - marcheerde het 1ste Deense bataljon, waaronder het 500 man sterke Sleeswijker jagerkorps over de Straatweg op weg naar Frankrijk waarbij ze op oudejaarsmiddag in Dussen, Almkerk en Emmikhoven kwartier maakten. Het eveneens passerende korps Holsteinse scherpschutters verbleef die nacht te Waspik. De doorkomst en het verblijf van deze buitenlandse legereenheden, dat alles bij elkaar wel enige dagen in beslag nam, zal in Dussen e.o. heel wat bekijks hebben opgeleverd.

Hessenwagens

Het verbeterde wegennet zorgde ervoor dat de diligence zich tot een populair vervoersmiddel ontwikkelde, totdat in de tweede helft van de negentiende eeuw de spoorwegen opkwamen en helemaal toen de omnibus begin twintigste eeuw op 's land wegen verscheen. Nadeel was wel dat reizen per diligence nogal prijzig was. Uit bewaard gebleven tolregisters blijkt dat er met name een levendig voetgangersverkeer over de Straatweg bestond.

30: Hessenwagens

Veel bekijks zullen ook de zogenaamde Hessenwagens getrokken hebben, want de nieuwe Straatweg werd ook in het netwerk van Hessenwegen opgenomen.

Hessenwagens verzorgden het internationale transport van die tijd. De vrachtrijders waren veelal afkomstig uit het graafschap Hessen in Duitsland, vandaar de naam. “De vlam in de pijp” kende ze nog niet, maar ze hadden wel de zweep en die werd er danig over gelegd. De extreem grote open karren, volgeladen en afgedekt met dekzeilen, werden door vijf hengsten getrokken, maar zeven of negen kwam ook voor. Er werd met de paarden niet al te zachtzinnig omgesprongen. Ze kwamen in konvooien van zwaarbeladen wagens, gemend door gebaarde mannen met brede hoeden, die een taal spraken die vaag bekend was, maar toch niet helemaal. Ze brachten hun koopwaar (linnen, linnen garens en aardewerk) vanuit Centraal-Europa en Italië via Duitsland naar de internationale markten van Amsterdam, Antwerpen en Hamburg en namen weer andere goederen mee terug.

31: Gevelsteen Hessenwagens

Ze hadden ook reeds hun eigen “chauffeurscafé’s”. Herbergen soms voorzien van een gevelsteen ter aanduiding dat de uitspanning als halteplaats voor Hessenwagens fungeerde. Door het drukke verkeer vestigden zich langs de straatweg ook al snel de nodige pleisterplaatsen. Zo dient volgens overlevering het Bierhuis van Van Gerwen dat vlakbij de latere papierfabriek stond, als zodanig te worden aangemerkt.

Postroute

32: Postroute 1810 (vóór aanleg Straatweg)

De nieuwe Straatweg werd ook opgenomen in de belangrijke postroute tussen de prefecturen of hoofdpostkantoren van Breda en Gorinchem, die daardoor belangrijk verkort werd. Deze postroute slingerde zich namelijk **daarvoor** vanaf Oosterhout door diverse dorpen; ook door Dussen. Op de Algemeene Kaart van Holland met postroutes uit 1810, omvatte deze **oude route** drie posten, wat conform de Hollandsche postmaat stond voor zes uur gaans. Een uur gaans was voor postiljons te paard, postkoetsen en diligences het equivalent van ongeveer acht kilometer. Dralen was er voor de postiljon dus niet bij en al helemaal niet voor zijn paard, dat doorgaans flink werd afgebeuld. Het was immers bepaald geen sinecure om per paard in zes of zelfs zeven uren tijd van Breda naar Gorinchem te galopperen, rekening houdende met het oponthoud bij pontveren bij de oversteek van diverse rivieren en het onderweg wisselen van rijpaard. De uitdrukking “hijgen als een postpaard” krijgt er wat meer reliëf door.

33: Hermenzijlse veer

Vanaf Oosterhout voerde de route naar Raamsdonk, waar men met het Hermenzijlsche veer van J.H. Kamp over de Oude Maes werd gezet om vervolgens door de sterke armen van Doris Kievit, met ’t zogenaamde Kievitsveer de Scheisloot over, naar de Peerenboom bij Hank te worden geroeid. Dit veer werd onderhouden aan het bovineind van de Peerenboomsche Polder. Dat moet dus vlak bij het haventje van het Peerenboomsch Gat geweest zijn.

34: Herberg de Posthoorn Dussen

De postiljon kon dan zijn tocht vervolgen over de Voogdwerfsche - en Nieuwe Steeg om via de Putten (Posthoorn) en over de Kornsche dijk via Almkerk naar Sleeuwijk te reizen.

Let wel, dat was dus nog vóór dat de Straatweg werd aangelegd, want daarna zal de oude route via Hermenzijl en de Nieuwe Steeg/Kornsche dijk in Dussen in onbruik zijn geraakt.

Van Lennep & Hogendorp

35: Van Lennep en Hogendorp

De Straatweg werd ook benut door de Leidse studievrienden Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp tijdens "*hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence door de Nederlandsche provinciën in de jare 1823*", waarbij zij op doorreis naar Breda via het veer bij Sleeuwijk en Raamsdonk (Keizersveer) ook over de Straatweg door Dussen kwamen.

Zij maakten de oversteek over de Merwede bij Sleeuwijk in een zeilboot om per diligence naar Keizersveer te reizen, alwaar ze een postmeester als reisgezel kregen.

36: Pannenhoeft in het Voogdwerf te Hank

Onderweg werd hun aandacht getrokken door "*mooie en grote boerderijen met drie verdiepingen en immense schuren*". Daarbij dienen we te beseffen dat in die tijd door het ontbreken van allerlei obstakels zoals bijvoorbeeld de huidige snelweg A-27, maar ook door de geringere begroeiing en bebouwing, men een veel wijder blik had over het polderland, vooral bij helder weer.

37: Boerderij op hoek Nieuwesteeg (thans Kerkstraat in Hank)

Ongetwijfeld werd hun aandacht ook getrokken door de hofstede van Adriaan Schippers op de hoek van de Nieuwe Steeg in Hank. Deze boerderij staat er nog steeds, al heet het daar nu de Kerkstraat.

Omstreeks 1845 reisde Koning Willem II over de Straatweg vanuit Woudrichem over Keizersveer naar Tilburg. Het zal niet de eerste en laatste keer geweest zijn dat ZKH in z'n diligence over de keistenen gedokkerd heeft.

In 1832 werden in het kader van de nieuwe Hollandse waterlinie plannen gesmeed om aan Keizersveer op de kruising van de Buitendijk met de Straatweg een fort te bouwen en zowel de nieuwe straatweg als de dijk daar omheen te leiden. Door zo'n fort kon dan in geval van oorlogsdreiging de toegang tot Holland snel en afdoend vergrendeld worden. Uiteindelijk kwamen de plannen niet verder dan de tekentafel, hoewel er wel wat benodigde grondtransacties hebben plaatsgevonden.

Het Lege Land

Daarmee zijn we in de 19de eeuw aangeland. Aan het begin hiervan was Nederland vooral een “Leeg Land”. Ons landje telde in 1815 slechts 2,2 miljoen inwoners. Dat was al bijna twee eeuwen zo, alleen de laatste twee decennia was het inwonersaantal weer gaan groeien. Van die 2,2 miljoen mensen woonden er 800.000 in de destijds nog van stadsmuren of –wallen voorziene 85 steden of stadjes, zoals Heusden, Woudrichem en Geertruidenberg, die relatief weinig openbare ruimte in beslag namen en vooral in het verstedelijkte Holland geconcentreerd waren. Noord Brabant, inclusief de stedse bevolking, kende in die tijd in totaal slechts 349.000 duizend bewoners. Eindhoven bijvoorbeeld had nauwelijks meer inwoners dan Dussen.

Het platteland was niet alleen leeg vanwege het geringe aantal bewoners, maar ook omdat er veel minder geboomte stond. Bomen hadden immers een gebruiksfunctie. Begrijpelijk dat er geen boom overbodig was, of hij werd geveld.

Het uitzicht werd destijds ook nog niet belemmerd door hoge bebouwing, hoogspanningsmasten, fabrieksschoorstenen, bruggen, viaducten, spoorlijnen of autosnelwegen. De infrastructuur was beperkt en vooral kleinschalig.

Daarnaast gaf het platteland van de vroege negentiende eeuw een ander beeld te zien door de andere landbouwgewassen. Zelfs het grasland kleurde anders, afhankelijk van de seizoenen.

Naast de leegte en de kleurrijker aanblik, was de grote natheid een kenmerk van die tijd. Nederland was toen nog voor een derde ’n wildernis (niet in cultuur gebracht land) en er was nog veel water dat pas later land zou worden.

De wegen waren vaak enkel modder waar men in natte jaargetijden tot de enkels in wegzakte. De dorpen waren dan per rijtuig niet langer bereikbaar en het leek wel of er achter dit land geen land meer was. De voetbode bezorgde slechts twee keer per week postcorrespondentie van of naar Heusden.

De poorten van de steden gingen ’s avonds dicht en sloten het platteland buiten in totale duisternis. Men leefde in eigen stad, streek of dorp - daarbuiten kwam men zelden - op het tijdsritme van de seizoenen en alleen bij daglicht, want huis- en straatverlichting was er niet. De traagheid van het bestaan werd bepaald door het trage vervoer en het lange wachten bij sluizen en bruggen en het oponthoud bij tollens en pleisterplaatsen.

Dussen rond 1830

Ook Dussen was vooral leeg. De gehele gemeente bestond voor 90% uit weiland, hooiland en bouwland. De resterende 10% werd gevormd door tuinen en boomgaarden, rietgorzen, grienden of ander geboomte. Slechts 0.7% daarvan was - zoals dat heette - betimmerd oppervlak en dan was daar het erf nog bijgerekend.

Deze behuizingen waren geconcentreerd langs de oevers van de Dusse, zeg maar het oude Muilkerk, en aan de dijk tussen de Munsterkerkse- en Kornse Sluis, oftewel het nieuwe Munsterkerk. Aan de Buitendijk en langs de Postsloot begon Hank zich te ontwikkelen.

In de hele gemeente werden door de taxateurs 376 panden geteld, waarvan 329 woningen met in totaal 1870 inwoners. Dat was per bewoonbaar pand een gemiddeld aantal bewoners van 5,5 oftewel ruim 55 inwoners per vierkante kilometer. Het aantal grondeigenaren bedroeg 453.

Opmerkelijk is, dat de Gemeente Dussen in die tijd zowel in oppervlakte als in absolute inwonersaantallen de grootste gemeente van het Land van Heusden en Altena was. Met 5,5 bewoner per pand, zat men exact op het gemiddelde van de streek, maar met 55 inwoners per vierkante kilometer, bleef men daar weer behoorlijk onder, maar daaraan was de dunbevolkte Biesbosch debet. Met een bevolkingsaanwas van 12% per decennium in de periode 1795-1820 zat Dussen nagenoeg op het gemiddelde voor de streek van +14%.

Van de 376 panden in Dussen was ongeveer een/derde (157) boerderij. Voor de helft kleine keuterboertjes (76) met minder dan 10 bunder land; Dussen telde slechts vijf hoeves met meer dan veertig (42) bunder eigen land. Het gemiddelde per boerderij was 12 bunder.

Na de objectieve opmeting door het kadaster ging de belasting in Dussen flink omhoog. Het stijgingspercentage bedroeg er 77%, waar het gemiddelde voor het gehele kanton Heusden “slechts” +36% was. Ook Werkendam zag de aanslag met 75% stijgen, terwijl deze in Almkerk, Andel en Eethen beperkt bleef en in Giessen zelfs licht daalde.

Klassenindeling

De bebouwing of betimmering (gebouwen) was ingedeeld in diverse klassen. De Buiten Klasse en Gewone Klasse omvatte echter in totaal slechts 7% van het totaal beschikbare woningencontingent.

Daarnaast werd nog 17% van de panden omschreven als *“goede boerenwoningen en woningen van handswerklieden, enige tappers en winkeliers in de nabijheid van de Kom van de Gemeente, hoewel niet ruim gebouwd wel geriefelijk en in betamelijk staat van onderhoud”*.

Doch ruim de helft (57%) van de beschikbare woningen en andere bouwsels behoorden tot de allerlaagste klassen, zijnde: *“Woningen der arbeiders en dagloners, veelal uit een vertrek zamengesteld en in slechten staat van onderhoud”*, of nog erger *“woningen uit hout en leem vervaardigd”* de laatsten door het kadaster heel veelzeggend omschreven als *“de armoe tot schuilplaats dienende”*.

38: Klasseindeling woningen in Kanton Heusden ± 1830

Daarmee onderscheidde Dussen zich overigens niet wezenlijk van het algemeen beeld in de streek. Op deze grafiek valt duidelijk waar te nemen dat het in de meeste plaatsen “armoe troef” was. [uitleg geven] Het zal u niet verbazen dat de verhouding in de stad Heusden een wat beter beeld vertoont. Opmerkelijk is de opvallend slechte score van De Werken maar daar was de bevolkingsaanwas met 26% per decennium dan ook het hoogst in de streek.

Grootgrondbezitters

39: Dussen 1865-1870 uit gemeenteatlas van J.Kuyper

Het Dussense land was voor driekwart deel in handen van grootgrond-bezitters. In de Biesbosch waren dat voornamelijk niet ingezetenen en de Domeinen en in de ZH-polder met aanwassen was die rol weggelegd voor het bestuur van de Zuid-Hollandse Polder. Door de erven van de heer van **Muilkerk**, Dirk Elemans uit de Klundert, was na zijn overlijden in 1807 een begin gemaakt met de verkoop van al zijn bezittingen, groot omstreeks 44 morgen (is ca. 40 hectaren), die vooral in en ten noorden van Dussen Binnen lagen, maar ook wel incidenteel in het Groot Zuidenveld. Een verkoopproces dat in 1815 - dus al vóór de eerste kadastrale opmeting - werd voltooid.

De kasteelheer en heer van **Munsterkerk** had in de gehele gemeente in totaal ongeveer 150 hectare in bezit. 255 hectare was eigendom van niet-ingezetenen. Toch hadden ook een aantal Dussense geslachten behoorlijk wat grond in eigendom. Met name: de Staelen (106), de Middelkooopen (90), de Van der Pluijmen (86), De Rooij (80) en de Van Dinterens (67). Daar wat achter kwamen de Van Dalens, Van Honsewijk, Van Kooten, Van de Koppel, Sprangers en Verschoor. Overigens valt uit de geregistreerde hoeveelheden af te leiden dat ze hun landbezit voor een deel ook verpachtten.

Zij hadden het in Dussen ook voor 't zeggen. De Stael-dynastie was rentmeester van het kasteel en lokaal bestuurder. Van Honsewijk, Sprangers en Verschoor waren ook bestuurders, de Van Dinterens en Van der Pluijm waren vooral actief in het kerkbestuur en armenzorg, maar ook wel als bestuurder. Van de Koppel, De Rooij en Van Kooten gaven leiding aan de waterschappen. Middelkoop was al generaties lang secretaris en later ook notaris maar fungeerde ook als rentmeester voor de elite.

Uit Geertruidenberg, hadden het Gasthuis en Anna van de Pluijm eigendommen in Dussen.

Beroepen

Dussen kende in die tijd slechts drie percelen aangeduid als Zwingelt, zijnde bouwland in gebruik voor de verbouw van vlas. Kennelijk was de vlasbouw en vlasverwerkende industrie in 1830 nog niet echt vanuit de Hoekse Waard in Dussen geïntroduceerd. De hoogtijdagen van de vlasverwerking in ons dorp lagen wat later.

Ook de klompenmakerij (2), die vanaf midden 19de eeuw in Dussen een enorme vlucht zou nemen, stond in 1830 nog in de kinderschoenen. Het leeuwendeel van de bevolking was boer of arbeider. Terwijl, met de Biesbosch in de buurt, ook het beroep van schipper, visser en rietdekker redelijk in trek was.

Wateroverlast

40: Dijkdoorbraak bij Woudrichem

Ondanks de bedijkingen bleef het water de streek en ook Hank en Dussen parten spelen. Op 24 Februari 1837 woedde er een hevige storm. De materiële schade in Dussen werd becijferd op ruim 7.000 gulden. Dat was erg, maar ronduit dramatisch was het krantenrelaas over Johanna Bruystens, weduwe van Jan Schippers die een huisje aan de Buitendijk bewoonde, en haar zes kinderen waarvan het oudste meisje 19 jaar was, en die allen verdronken toen hun huis als gevolg van de overstroming

instortte. Drie kinderen hadden zich voor het wassende water nog op het dak in het veiligheid proberen te brengen, dat echter op de stroom werd meegevoerd richting de Oude Maas. De pontschippers van Keizersveer deden nog een heldhaftige reddingspoging maar het dak werd voor hun ogen door de kracht van het water uiteengereten, daarbij de kinderen in de diepte met zich meesleurend.

Ramp van Nieuwkuijk

Ook in de jaren daarna zorgen overstromingen en dijkdoorbraken voor veel overlast. Maar het ergste moest nog komen: de ramp van Nieuwkuijk op 31 december 1880. Door de dijkdoorbraak bij Nieuwkuijk stroomde het Land van Heusden en Altena als een badkuip vol; het water stond tot aan de Buitendijk in Hank. Maar liefst 42 dorpen met 26000 inwoners en 20000 hectaren vruchtbaar bouwland overstromden, 500 stuks vee verdronken.

In Dussen Binnen stonden alle woningen diep onder water. Met behulp van ladders hadden velen hun toevlucht gezocht op zolder. De omgeving leek een onafzienbare zee, waarop zich allerlei vaartuigen met levensmiddelen e.d. in verschillende richtingen naar de boven het water uitstekende daken aan- en afvoeren.

Ofschoon op 6 januari door een sterke oostenwind het water langzaam begon te vallen, stortten door de felle wind veel huizen alsnog in. Alleen al in Dussen, zo meldden de kranten, waren een zeventigtal woningen vernield. Op het Kasteel werden maar liefst 47 gezinnen gehuisvest, tot zelfs in de torens toe. Zo'n 200 personen waren bij particulieren ondergebracht. De toestand verslechterde nog door de invallende strenge vorst. Hulp geboden vanuit Capelle en Waspik zorgde voor enige verlichting.

De ramp leidde uiteindelijk tot het graven van de Bergsche Maas, al leverde dat naast waterstaatkundige voordelen ook een aantal nadelen op voor Dussen.

Graven Bergsche Maas

Bij wet (Maasmondwet) werd op 26 januari 1883 door Koning Willem III bevolen tot het graven van de Bergsche Maas. In april 1888 werd een aanvang gemaakt met het veelomvattende werk dat tot augustus 1904 zou duren. Als eerste werd aanbesteed het traject tussen de Dussensche Gantel en het Holleke bij Keizersveer dat gereed kwam in juni 1891. Het traject Dussensche Gantel - Hagoort werd één jaar later (april 1892) opgeleverd. In 1889 werd de doorvaart voor schepen vanuit het Oude Maasje naar de Dussensche Gantel afgesloten, waarmee ook de havenfunctie aan de Sluis verloren ging.

41: Stoombaggermachine bij graven Bergsche Maas

Bij het graven van traject onder Dussen was vanaf 1889 tot voorjaar 1892 langs de Loswal in Dussen een stapelplaats gevestigd; een ketendorp opgetrokken van hout of riet voor arbeiders en in hout met steen beklampt voor leidinggevendenden met hun gezinnen. Het bestond onder anderen uit :

Een ruime woning voor de aannemer met een twintigtal grotere - en kleinere kamers, met een bloementuin aan de voorzijde en een veranda aan de achterkant.

Woningen voor de ingenieur, hoofdopzichter, gezamenlijke opzichters en chef-machinist. Zes opzichterketen, een grote werkplaats met twee afdelingen, achttien dubbele - en drie enkele werkmansketen. En een smederijwerkplaats waar 65 medewerkers twaalf smidsovens bedienden en waar men ijzeren kipkarren maakte.

De kinderen gingen in Dussen naar school, reden waarom het aantal kinderen op zowel de meisjes - als jongensschool drastisch toenam. De werklieden veroorzaakten nogal wat overlast in het dorp, met name op zon- en feestdagen tijdens hun cafébezoek. Voor de ordehandhaving kreeg de plaatselijke veldwachter in eerste instantie nog assistentie van zijn collega's uit Almkerk, en op kermisdagen werd de hulp ingeroepen van marechaussees. Uiteindelijk werd in Dussen zelf een detachement marechaussees gestationeerd. Allereerst te voet, maar later ook te paard.

Neveneffecten

Naast de bovenlokale voordelen ten aanzien van waterbeheersing had het graven van de Bergse Maas voor Dussen echter ook een minder plezierige keerzijde. De vruchtbaarheid van het omringende land liep sterk terug, doordat de periodieke bevloeiing door de Oude Maas was weggefallen. Bovendien, door het afsluiten van de Gantel zag Dussen zich de havenfunctie aan de Sluis ontnomen, wat in het jaarlijkse gemeenteverslag als heel teleurstellend wordt omschreven. Vooral ook omdat de toezegging dat de sluis in het Noorderafwaterings-kanaal nog schepen zou doorlaten tot maximaal 40 ton slechts een loze belofte bleek. Zelfs zandaakjes van nauwelijks 4 ton werden niet doorgelaten. Die reactie op het afsluiten van de haven lijkt wat overtrokken, maar bedenk wel dat in die tijd vervoer over water nog steeds een belangrijk aandeel had in het totale goederenvervoer, niet in het minst omdat het verharde wegennet qua omvang en in kwaliteit nog steeds zijn beperkingen kende. Bovendien waren nogal wat Dussense gezinnen qua inkomen afhankelijk van de scheepvaart.

Nog erger was het gesteld met de watervoorziening. De bewoners aan de Sluis en de dijk in Dussen waren voor wat betreft hun drinkwatervoorziening geheel afhankelijk van de Scheislout. Het onderhoud hiervan berustte echter nog bij de veelal Waspikse en Capelse oevereigenaren, die na het graven van de Bergse Maas weinig aandacht meer schonken aan deze waterloop. Kwam bij dat de inlaat van vers water sterk belemmerd werd door de gewijzigde waterhuishouding, waardoor ook de waterkwaliteit in de Dusse verslechterde, waardoor nog meer inwoners getroffen werden. Bovendien was het water uit de Bergsche Maas troebel, een klacht die ook bij de papierfabriek werd opgetekend. Het gemeentebestuur protesteerde diverse malen krachtig bij de Hooge Regeering en bij de Provincie. Ook in de jaarlijkse gemeenteverlagen werd de verslechterende toestand dienaangaande gerapporteerd. Het zette de Commissaris van de Koningin er toe aan om zelf eens poolshoogte te nemen. Wat hij aantrof was niet bemoedigend. Hij vergeleek de Scheislout zelfs met een open riool, maar tegelijkertijd verweet hij 't gemeentebestuur dat het niet alert genoeg geweest was, toen destijds de plannen ontvouwd werden. Bovendien werkte Rentmeester Stael van het Kasteel, een van de belangrijke oevereigenaren van de

Scheisloot, ook niet bepaald mee om de zaak in het reine te brengen. Er werd uit de raad een speciale commissie gevormd die met de problematiek belast werd. Doch vooralsnog alles zonder al te veel resultaat.

Wat heet, de problemen namen zelfs een dramatische wending. In 1896 werden er 5 tyfusgevallen in Dussen opgetekend, volgens dokter Millenaar allen te wijten aan de slechte kwaliteit van het drinkwater. *“Het is troebel en ‘t stinkt en als men ‘t niet gewoon is te drinken is het misselijk makend, terwijl het ook een langdurige periode vergt het gewoon te geraken”*, liet hij in het gemeenteverslag optekenen. Een aanvullend rekest aan Gedeputeerde Staten volgde en zelfs een schrijven aan H.M. de Koningin. In 1898 kwamen uiteindelijk na overleg met Provinciale Waterstaat enige verbeteringen aan de Scheisloot tot stand, maar de waterinlaat bleef onvoldoende. De problemen namen zelfs allengs toe met 8 gevallen van tyfus in 1904 en maar liefst 14 in 1905. In dat licht bekeken komt zelfs de klacht van de pastoor aan de bisschop over het bovenmatig alcoholgebruik van zijn parochianen *“na de middag wordt hier bijna uitsluitend jenever gedronken”* schreef hij, in een wat ander daglicht te staan. Pas in 1907 trof het Rijk dusdanige maatregelen dat de waterkwaliteit in de Scheisloot weer aan de vereisten voldeed. Waarmee – het is ongelooflijk maar waar – pas na ruim tien jaren van problemen en zorg, het aantal ziektegevallen vanwege slecht drinkwater teruggedrongen werd, dit tot grote opluchting van de inwoners van Dussen.

Vooroorlogse bloeiperiode

42: Kaart van Dussen met Muilkerk (langs Dusse) en Munsterkerk (aan dijk)

Waar de realisering van belangrijke infrastructurele projecten meestal vooruitgang betekent, lag Dussen's bloeiperiode toch vóór het graven van de Bergsche Maas; met name in de tweede helft van de 19^e eeuw. De twee kernen (zie kaart) langs de oevers van de Dusse en de bebouwing aan de Kornsedijk, groeiden na verloop van tijd aaneen. Hier een sfeerbeeld van de weg langs de Dusse die het oude Muilkerk en Munsterkerk met elkaar verbond en zoals die er vroeger zal hebben uitgezien.

43: Sfeerbeeld Muilkerk langs de Dusse

44: Sfeerbeeld Muilkerk langs de Dusse

45: Sfeerbeeld Muilkerk langs de Dusse

46: Groeten uit Muilkerk

De centrum van Muilkerk lag rond de aloude kerk die dateerde uit de late Middeleeuwen en die in 1610 overging in protestante handen. Sinds 1632 werd in een school bij de kerk les gegeven voor zowel kinderen van Muilkerk als Munsterkerk. In dat zelfde jaar werd ook de eerste Hervormde pastorie gerealiseerd. Korenmolen De Gunst werd in 1708 gebouwd, in opdracht van Van Schueren-van Hagoort, de Heer van Dussen Munsterkerk.

47: Hofstedes langs de Dusse

De oude kern van Muilkerk kreeg in de 2de helft van 19de eeuw een extra impuls doordat er in die periode dankzij de florierende landbouw flink wat nieuwe hofsteden en herenhuizen gebouwd werden.

De hofstede van schout Petrus Josephus Stael werd tijdens de kadastrale opname van 1830 het hoogst geklasseerd. Stael was getrouwd (in 1797) met een dochter van de Dongense bierbrouwer Hendricus, telg uit het ook in Geertruidenberg bekende geslacht Van Son. Stael's moeder en schoonmoeder waren Sprangers. De latere burgermeester Sprangers woonde in de familiehoeve naast het kasteel.

De afbeelding toont ook het geboortehuis van Prof.Dr. Isaac van Dijk (1847-1922) hoogleraar in de godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit Groningen.

In een van de andere hoeves woonde tot 1877 Louwrens Penning (1854-1927). Zoals zoveel Nederlanders koesterde hij warme gevoelens voor de Zuid-Afrikaanse boeren tijdens de Boerenoorlog tegen de Engelsen. Hij begon er over te schrijven, en met veel succes. In 1896 verscheen zijn eerste boek, De helden van Zuid-Afrika. In 1899 schreef hij een trilogie over de Tweede Boerenoorlog en in 1900 verscheen De Leeuw van de Modderspruit, het eerste boek van de vijf uit de zogenaamde Wessels-serie. Vele boeken zouden daarna nog volgen, zo'n 80 in totaal.

48: Schrijver Penning

Hij wilde vooral laten zien dat de Boeren voor een rechtvaardige zaak streden. Hij beschreef het ras der stoere Voortrekkers die met een psalmlied op de lippen en met een geweer en Bijbel gewapend de huilende wildernissen binnentrokken, waar de speer van de bloeddorstige Kaffer en het wild gedierte hun leven bedreigden. Zij kenden evenwel geen vrees. Zij waren immers de pioniers van het Christendom en beschaving. Tegenover deze onverschrokken Boeren stond een overmacht aan laffe en verraderlijke Britse Rooineks.

De Wessels-serie sloeg enorm aan, beleefde zo'n dertig herdrukken, en werd in het Engels en Zuid-Afrikaans vertaald. Vooral op christelijke scholen werden de boeken van Penning verslonden.

49: Herenhuizen langs de Dussen

De herenhuizen langs de Dussen werden gebouwd door Dionisius Middelkoop, telg uit een Heusdens elitegeslacht, dat zich in Dussen gevestigd had als secretaris en later als notaris. Dionisius had echter z'n schaapjes op het droge. Tegenover hem stond de ambtswoning van notaris Rietra, wat verderop was de praktijk van dokter Millenaar gevestigd en aan de andere kant van de Dussen had burgermeester Snijders zijn optrekje.

50: Villa's en boerderijen langs de Dussen

Nog wat verderop langs de Dussen stonden deze fraaie villa's en boerderijen. Casa Cara van fruitbedrijf het Oude Maasje en Anna-Maria van reder Jos van Steen.

In de Oorlogswinter van 44-45 ging veel van deze fraaie architectuur verloren tijdens een beschieting met fosforgranaten door de Canadezen, die ten onrechte dachten dat de

Duitsers zich in deze fraaie behuizingen ophielden. Slechts een klein deel werd na de oorlog herbouwd.

51: Kasteel Dussen

52: Kasteel Dussen als Carmelitesen-klooster

Ook het kasteel raakte zwaar beschadigd, maar werd gelukkig gerestaureerd. De laatste kasteelheer Baron D'Urssèl vertrok eind 19de eeuw naar Brussel met medeneming van het ambachtsarchief. Van 1901-1920 vonden uit Frankrijk gevluchte nonnen van de Karmelietessenorde er onderdak. In de dertiger jaren werd het bewoond door de excentrieke Juffrouw Suringar waar veel over te verhalen valt maar waar ons nu de tijd voor ontbreekt. In 1935 werd het kasteel door de Gemeente Dussen aangekocht maar pas in 1954 na restauratie als gevolg van de oorlog en watersnood door haar ambtenaren in gebruik genomen.

53: Molenkade tussen Muilkerk en dijk (Sluis)

De verbinding tussen Muilkerk en de dijk (het nieuwe Munsterkerk of de Sluis) wordt gevormd door de Molenkade.

54: Bedrijvigheid van middenstand aan Molenkade

Deze weg vormt samen met de Sluis van oudsher een vestigingsplaats voor de lokale middenstand

55: Rijke Roomsche leven aan Sluis en Kerkstraat

Maar aan de Sluis en in de Kerkstraat werd ook gestalte gegeven aan de opbloei van het katholicisme. Zo werd een nieuwe R.K. kerk gerealiseerd (in 1842), een klooster met kapel en meisjesschool (in 1861) en 'n gasthuis (in 1872) voor wezen en bejaarden. Aan de dijk verrees tevens een nieuwe jongensschool (1863). En tegenover de kerk kwam het eerste Raadhuis (in 1881).

56: Aanblik van De Sluis na de dorpsbrand van 1892

Doch in 1892 werd het hart van het nieuwe Munsterkerk getroffen door een vernietigende dorpsbrand.

57: Pastoor Baekers tussen de rokende puinhopen van de kerk

De herbouw werd echter energiek aangepakt met een nieuwe kerk, raadhuis, café Koppelpaarden met stalling en Hotel de Zwaan.

58: Koppelpaarden

59: Hotel de Zwaan

60: Boerderijen aan de dijk

Ook langs de dijk verrezen flink wat monumentale boerderijen. Een teken dat de lokale boeren flink profiteerden van de sterk stijgende vraag naar - en prijzen van landbouwproducten.

61: Boerderijen in de polder

En zelfs de Zuid-Hollandse Polder bleef wat dat betreft niet achter.

62: Bewoning aan de dijk

Aan de dijk was bewoningsdichtheid het grootst. Geboortehuis (geen A.Hitchcock)

63: Scholen aan de dijk

Voor al die jeugd waren natuurlijk scholen nodig.

64: Gereformeerde kerk en school met de bijbel

Na de afscheiding in 1835 kon de gereformeerde gemeenschap in 1870 een nieuwe kerk in Muilkerk in gebruik nemen. In 1906 gevolgd door een school met de bijbel.

De ontegenzeggelijke uitstraling die het dorp voor de oorlog door al deze bouwactiviteiten kreeg, werd nog extra geaccentueerd door de regionale functie die het vervulde op het gebied van:

de gezondheidszorg met de Dussense huisarts;

met het notariaat van Rietra;

de gerenommeerde en “luke” hotelfaciliteiten van Hotel De Zwaan;

en natuurlijk door het imposante Kasteel.

Weliswaar was de baksteenfabriek inmiddels gesloten, eenzelfde lot dat ook de sigarenfabriek van Willem Hofmans beschoren was toen deze in 1888 afbrandde.

65: Klompenmakers en vlasverwerkers

Doch de vlasverwerkende-industrie en klompenmakersnijverheid floreerden.

In 1913 werd door Merx uit Ammerzoden zelfs een geheel nieuwe klompenmakersfabriek opgericht in de Dorpsstraat.

Belangrijkste troef was echter ontegenzeggelijk de alsmaar uitbreidende papierfabriek, waarmee de Gemeente een belangrijke maar vooral moderne industrie binnen haar grenzen had die aan veel inwoners werk en inkomen verschaftte.

Bovendien, gestimuleerd door pastoor en dominee, begon het verzuilde verenigingsleven aan haar indrukwekkende opmars in verscheidenheid.

Ondanks een relatief bescheiden omvang kon het dorp op dat moment nog redelijk wedijveren met tal van plaatsen uit de directe omgeving.

Conclusies

Het graven van de Bergsche Maas was echter de aanzet voor een kentering.

Zelfs de CdK hekelde het bestuur van Dussen dat men niet maximaal had geprofiteerd van de mogelijkheden en beschikbare middelen die zich bij de aanleg van een dergelijk grootschalig infrastructureel project binnen de gemeentegrenzen nu eenmaal altijd aandienen. Bovendien, door de waterbarrière, die veel groter was dan bij het oorspronkelijke Oude Maasje, raakte het Land van Heusden en Altena tamelijk geïsoleerd. Historische gezien was ook het dorp Dussen sterk georiënteerd op de zuidelijk van het water gelegen regio, doch men verloor daarmee gaandeweg de aansluiting. Burgemeester Snijders constateerde al in een vroegtijdig stadium de negatieve effecten van de nieuwe waterweg en voerde dan ook een niet aflatende strijd voor een brug bij Keizersveer die echter pas in 1931 gehonoreerd werd.

66: De opening van de Keizersveerse Brug

Toen was echter de crisis al uitgebroken, waardoor er niet veel veranderde. Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleef het gemiddelde inkomen van de bewoners van de gemeente Dussen aanzienlijk lager dan in de omliggende gemeentes en bedroeg het nog niet de helft van het Nederlands gemiddelde en ook het opleidingsniveau baarde zorgen. De bevolkingsgroei in de periode 1900-1940 was slechts 30%, waarvan het grootste deel overigens in de kern Hank werd gerealiseerd, terwijl deze in de provincie Noord-Brabant het drievoudige (90%) bedroeg. De sociale achterstand van Dussen, ondanks de vruchtbare grond, was deels te wijten aan de geïsoleerde ligging en geringe scholingsmogelijkheden. Zo was er in het hele Land van Heusden en Altena bijvoorbeeld geen enkele mogelijkheid tot voortgezet onderwijs. Doch ook het conservatief en weinig opportunistisch bestuur dat onvoldoende inspeelde op bestuurlijke - en technologische vernieuwingen, speelde Dussen parten. Omdat er daarnaast in de gemeente geen echte ondernemers opstonden en ook de lokale middenstand visie en daadkracht ontbeerde, wordt duidelijk waarom dat er van economische groei nauwelijks sprake was. Dussen geraakte stilaan in een soort sluimerstand.

Tot overmaat van ramp kwam daar de Tweede Wereldoorlog overheen. Aanvankelijk ging het leven zijn dagelijkse gang. Maar in de winter van 44-45 werd Dussen frontgebied en door de Duitsers tot “sperrgebiet” verklaard. De bewoners diende te evacueren. Bij de zware en langdurige beschietingen door de geallieerden en de verniel- en roofzucht van de bezetter kwamen Dussen en Hank zwaar gehavend uit de strijd.

67: De verwoesting aan de Sluis

68: De verwoesting aan de dijk

69: De verwoesting in Dussen Binnen

Na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog werd de wederopbouw niettemin energiek ter hand genomen. De slopershamers werd misschien wel wat te enthousiast gehanteerd, en ook het inruilen van het zogenaamde lintbebouwingsmodel (langs de Dussen en de dijk) voor een compleet nieuw binnendijks centrum, verdient op z'n minst een kritische kanttekening, maar dat is achteraf makkelijk praten. Het nieuwe centrum werd voltooid, waarna in de hausse van de zestiger jaren diverse uitbreidingen tot stand kwamen.

De papierfabriek werd weliswaar niet herbouwd maar daarvoor in de plaats werd door bemiddeling van Jan de Quaay, de toenmalige CdK, constructiebedrijf Hollandia aangetrokken.

Maar ondertussen werden ook bovenlocaal plannen ontwikkeld om het zuidelijk deel van het Land van Heusden en Altena te bestempelen tot een gebied voor wonen en recreëren, waardoor er nog maar mondjesmaat nieuwe industrie gevestigd mocht worden. Plannen om nabij de Peerenboom een groot industrieterrein aan te leggen leden dan ook schipbreuk. Waar de vooroorlogse concurrentie van Papierfabriek Maasmond in andere regio's vanaf de late vijftiger jaren een enorme groei

doormaakte, wat een geweldige stimulans voor de lokale werkgelegenheid betekende, bleef het vervangende constructiebedrijf Hollandia op zo'n 200 personeelsleden steken. Andere nieuw aangetrokken industrie was vooral kleinschalig en veel werknemers werden daarom gedwongen buiten de regio werk te zoeken. In de haven van Rotterdam of in de petrochemische industrie in de Botlek. Doch dat betekende pendelen of verhuizen.

Gevolg: Half jaren zeventig werd in Dussen voor het laatst een echt nieuw uitbreidingsplan opgestart. Eufemistisch uitgedrukt is Dussen vanaf dat moment min of meer blijven steken in haar ontwikkeling. Of we dat erg moeten vinden of niet, daarover mag u zich een eigen mening vormen. Ik mag slechts hopen dat mijn verhaal van vanavond een bescheiden bijdrage heeft geleverd, u enig inzicht te verschaffen in de historische ontwikkelingen en verwickelingen van ons dorp.

70: Meer informatie

© Ton Lensvelt, Molenplantsoen 40, 4271 AH Dussen
tonlensvelt@wanadoo.nl